

2. Materna, Pavel: *Pozoruhodná studie o logice* (V. Filkorn, Predheglovská logika SAV). Filosofický časopis 1954, č. 4, s. 343—350.
3. Felber, Stanislav: *Významná kniha o logike* (V. Filkorn, Predheglovská logika). Pod zástavou socializmu, 1955, č. 5, s. 311—317.
4. Felber, Stanislav: *Vojtech Filkorn, Metóda vedy*. Slovenský filozofický časopis XI (1956), č. 4, s. 399—402.
5. Mleziva, Miroslav: *O knize Vojtecha Filkorna „Metóda vedy“*. Filosofický časopis 1957, č. 6, s. 915—920.
6. Marciszewski, Witold: *Vojtech Filkorn: Pre-dialectical Logic*. Studia logica XVII, PWN, Warszawa — Poznań 1965, s. 118—122.

Václav Černík a Roman P. Hambálek

K NIEKTORÝM POJMOM MUKAŘOVSKÉHO POETIKY

(Venované životnému jubileu akademika Jana Mukařovského)

Dňa 11. novembra 1972 sa dožíva akademik Jan Mukařovský 81 rokov svojho plodného a systematickou prácou vyplneného života. Aj keď je nepísaným zvykom pri takýchto vzácnych príležitostiach bilancovať a hodnotiť jubilantovo dielo v celej jeho šírke, nerobíme tak úplne, pretože vedecké dielo J. Mukařovského je ešte živou a stále sa dotvárajúcou súčasťou našej prítomnosti a svojim rozsahom vyžaduje sústavnejšiu analýzu, než akú možno vtesnať do rámca jedného článku. Chceme si všimnúť len niektoré jeho názory na literatúru, ktorými trvale inšpiroval metódy moderného literárnovedného a filozofického skúmania literatúry.

Vedecké dielo i osobné pôsobenie J. Mukařovského na bratislavskej univerzite (v rokoch 1931—37) prinieslo aj do slovenskej literárnej vedy myšlienkovými výbojmi nabitú ovzdušie, v ktorom mladí pokrokoví slovenskí teoretici našli to, čo predstavovalo skutočne tvorivé vedecké myslenie.¹ Bolo to v čase bezprostredného ohrozenia slovenskej kultúry fašizmom, v čase prevládajúceho mysticismu a eklekticismu vo vtedajšom slovenskom duchovnom živote. Mladí pokrokoví vedeckí pracovníci, stojaci v opozícii voči tomuto eklekticismu a iracionalizmu, už vtedy vysoko oceňovali jeho významné vedecké diela, presvietené duchom prísnej vedeckosti a metodologickej konzistentnosti.

Medzi pokrokovou inteligenciou mala nebyválny ohlas jeho štúdia *Dialektické rozpory v modernom umení*, ktorá vyšla u nás na Slovensku r. 1941 napriek zásahu fašistickej cenzúry. Tak isto jeho pokrokový osobný postoj v sociálnych a politických otázkach zohral v povedomí slovenskej inteligencie v týchto temných rokoch vojny významnú úlohu. Aj po vojne jeho vedecká činnosť i činnosť v medzinárodnom mierovom hnutí, napr. účasť na Svetovom kongrese za mier, národnú nezávislosť a všeobecné odzbrojenie v Helsinkách v dňoch 10. 7.—15. 7. 1965, vystúpenie s ostatnými našimi významnými vedcami proti umiestneniu vrchných orgánov NATO v Belgicku,² získali trvalé ocenenie, popri zásluhnej práci rektora Karlovej univerzity v pofebruárovom období a činnosti v Ústave pre českú literatúru ČSAV. Je to iba malý výpočet príkladov neochabujúceho úsilia, ktorým sa J. Mukařovský zapájal

¹ Pozri BAKOŠ, M.: Problémy literárnej vedy včera a dnes, Bratislava 1964, s. 331.

² Pozri Clear the Path to Peace, Czechoslovak Scientists speak out, 1965, s. 47—49.

do povznesenia našej sociálnej skutočnosti. Preto venujeme tento článok ako skromný síce, ale tým vrelší znak úcty a vďaky k vedeckému dielu akademika J. Mukařovského so želaním trvalého zdravia a pohody pri ďalšej vedeckej práci.

Charakteristickou črtou vývinu českej i slovenskej kultúry je dominantné postavenie slovesného umenia v jej historickej štruktúre. Predovšetkým literatúra zaujímala významné miesto v pohybe národnej sebarealizácie už od obdobia osvietenstva, výrazne najmä v období národného obrodzenia a od tých čias až podnes.

Keď pod literatúrou budeme rozumieť aj jednotu literárnej tvorby a literárnej kritiky a pokúsime sa porovnať tieto dve oblasti štruktúry literatúry, zistíme, že druhá z nich dlho zaostávala vo vývine za prvou. Jednou z príčin zaostávania literárnej kritiky za literárnou tvorbou bol i fakt, že ašpirovala robiť tlmočníčku medzi literatúrou a mimoliterárnou skutočnosťou skôr, než by sa snažila preskúmať podstatu a genézu literárneho umeleckého fenoménu. Často sa uspokojila s istou apriórnu škálou noriem a zásad a každé vybočenie z pravidiel rýchlo diskvalifikovala. Žiaľ, neboli zriedkavé ani prípady, keď — ako sa nedávno metaforicky vyslovil bulharský literárny kritik L. Leonov — spisovateľ hral šach, ale kritik od neho chcel, aby postupoval podľa pravidiel futbalu. Inokedy sa z literárnych kritikov stávali anamnestikovia odporúčajúci používať skalpel aj tam, kde by lepšie osvetlenie mohlo zabrániť diagnostickému radikalizmu.

Jan Mukařovský má nemalú zásluhu na tom, že v tridsiatych a štyridsiatych rokoch sa začína prebudovávať a robúrať aj v našej estetike a literárnej vede tradičná metafyzická predstava o bezprostrednej služobnosti literatúry rozličným neliterárnym oblastiam. Mukařovský sa radikálne postavil tak proti psychologizujúcim tendenciám v estetike, hľadajúcim v umeleckom diele len výraz umelcovej osobnosti (Dilthey), či výraz jeho duševných stavov a nálad (Croce), ako aj proti jednostrannému sociologizmu. Opieral sa pritom o tradície českej estetiky (O. Zich, O. Hostinský), o nové myšlienkové prúdy v lingvistike (onomaziológia V. Mathesia, prednášky Zubatého, Jakubca, štúdie S. Karcevského o vzťahu jazykového znaku ku skutočnosti, zo zahraničných impulzov to boli práce de Saussurea, Jakobsona) a o inšpiratívne zdroje ruskej formálnej školy.

Boli to však skutočne len východiskové stimuly, v ktorých J. Mukařovský nachádzal jednotnú metodologickú orientáciu na samo umenie ako na oblasť sui generis, najmä chápanie umenia ako dynamicky celostého fenoménu. Tradičná literárna veda sa usilovala vysvetľovať umeleckú podstatu literatúry mechanickým reťazením kauzálnych príčin, vychádzajúcich z mimoliterárnych sfér skutočnosti. J. Mukařovský a skupina teoretikov združených v Pražskom lingvistickom krúžku sa sústredili predovšetkým na analýzu textu literárneho diela v záujme hľadania dynamického vývinového princípu literatúry. Ruská formálna škola videla tento princíp — so značnou dávkou simplifikácie — vo formálnej stavbe literárneho textu, pričom literárny text skúmala izolovane od mimoliterárnej reality aj od osobnosti tvorcu. Koncepcia, ktorú rozpracoval J. Mukařovský v tvorivej atmosfére Pražského lingvistického krúžku, vyhýbala sa simplifikačným tendenciám a monofunkčným interpretáciám umeleckého diela. Vyzdvihla do popredia problémy dynamickej mnohovrstevnosti literárneho útvaru, otázky jeho historických premien, literárnej evolúcie, hybných síl literárneho vývinu, otázku organizujúceho činiteľa estetickej pôsobnosti literatúry, problémy literárnej celistvosti, štruktúry a pod. Týmito otázkami Mukařovského koncepcia

daleko prekračuje rámec a princípy ruskej formálnej školy a dospieva k dialektickému poňatiu umeleckých javov.

Mukašovského koncepcia poetiky je sama dokladom určitého dialektického vývinového myšlienkového celku, dokladom prekonávania rôznych vývinových etáp, niekedy aj protichodných, pri budovaní jednotného teoretického stanoviska. Antinómie vývinu teoretického myslenia dobre vystihuje F. Engels, keď v *Dialektike prírody* zdôrazňoval, že dialektika nepozná nijaké „hard and fast lines“, nijaké bezpodmienečne vždy platné „buď — alebo“, ale jej protiklady sa navzájom prepletajú a splývajú v prechodných stupňoch. „Pre dennú potrebu, pre vedecký maloobchod, prirodzene, platia metafyzické kategórie.“³

Trvalým znakom všetkých teoretických prác J. Mukašovského z tridsiatych a štyridsiatych rokov je nekompromisná opozícia voči metafyzike, ktorá stotožňovala relatívnu stálosť a kontinuitu umeleckých javov s ich nemennosťou a nehistorickosťou. Pojmy, pomocou ktorých Mukašovský vymedzuje charakteristiku literárnych diel, sú pružnými, neustále sa vyvíjajúcimi kategóriami, reagujúcimi na výsledky empirického skúmania. V popredí stojí pojem *štruktúry literárnych celkov*, pojem *funkcie a literárnej evolúcie*. K týmto centrálnym pojmom svojej poetiky však J. Mukašovský dospel len postupne,⁴ od empirickej analýzy literárneho textu — prvé práce venované otázkam intonácie českého verša (*Príspevky k estetice českého verše*, 1923, *Máchův Máj*, 1928) — až po analýzu sociálneho kontextu (*Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*, 1936, *Místo estetické funkce mezi ostatními*, 1942).⁵

Významným krokom k vývinovému chápaniu literatúry bola štúdia Polákovovej *Vznešenosti prírody* (1934), kde Mukašovský rozpracoval dynamickú koncepciu literárnej evolúcie. Táto koncepcia odkrýva komponenty dialektických antinómii literárneho útvaru ako zdrojov jeho historického vývinu. Hybnou silou vývinu literatúry je, podľa J. Mukašovského, základné protirečenie umeleckého diela, protirečenie medzi prítomným významom diela a živou umeleckou tradíciou; „...literárni dílo je dáno jakožto člen vývojové řady a jeho struktura nese nezbytné stopy umístění v této řadě. Estetický rozbor díla, osamoceného, vytrženého z vývoje, je sice možný, ale není úplný.“⁶

Len v línii literárneho kontextu sa ukáže skutočná literárno-estetická hodnota nového diela, ktorá svojou novou štruktúrou deštruuje prežitý, ošúchaný estetický kánon. Toto Mukašovského stanovisko vyplýva z teoretického presvedčenia, že literárne umelecké dielo má tak isto primárnu estetickú funkciu ako ostatné oblasti umeleckej tvorby. Bez tejto funkcie by literatúra prestala byť umeleckým dielom. Mukašovský však samozrejme nepopiera, že v jednote s estetickou funkciou vystupujú v literárnom diele aj mimoestetické funkcie (morálne, sociálne, ideové), ale absencia jednej z nich by ešte nenegovala v umeleckom diele to, čo ho robí esteticky účinným umeleckým dielom.⁷

Úlohou poetiky je skúmať a analyzovať, akým spôsobom je umelecké literárne dielo vytvorené, aby mohlo esteticky pôsobiť. Túto analýzu Mukašovský nazýva

³ ENGELS, F.: *Dialektika přírody*, Bratislava 1963, s. 169—170.

⁴ CHVATÍK, K.: *Estetika a poetika J. Mukašovského*, Romboid 1971, č. 6, s. 4.

⁵ MUKAŠOVSKÝ, J.: *Kapitoly z české poetiky I—III*, Praha 1941—48.

MUKAŠOVSKÝ, J.: *Studie z estetiky*, Praha 1971, s. 109.

⁶ MUKAŠOVSKÝ, J.: *Cestami poetiky a estetiky*, Praha 1971, s. 109.

⁷ Tamže, s. 99.

„estetickým rozborom“. Cieľom estetického rozboru nie je len „dielo—vec“, izolovaný singulár literárnej štruktúry, ale „estetický objekt“. Pojem „estetického objektu“ je pojmom vzťahujúcim sa na intersubjektívnu rovinu vnímateľského kontextu diela. Len v tomto kontexte sa môže realizovať estetická funkcia literárneho diela, pretože iba táto intersubjektívna rovina vie zachovávať historickú kontinuitu vývinu štruktúry estetického objektu. J. Mukařovský tento vnímateľský (čitateľský) kontext literárneho diela označuje v štúdiu z r. 1935 *Problémy estetické hodnoty* pojmom „kolektívne vedomie“.⁸ Je to ďalší významný krok vo vývine názorov J. Mukařovského na literárnu evolúciu, krok, ktorým spája synchroniu a diachroniu na báze dialektickej metódy poznania. Pojmom „kolektívne vedomie“ vymedzil J. Mukařovský historickú dimenziu estetickú funkcie a súčasne upozornil aj na problémy historickej determinácie estetického objektu. Túto otázku J. Mukařovský formuluje v probléme motivácie umeleckej štruktúry. V Polákovej *Vznešenosti prírody* (1934) Mukařovský rozlišuje „dvojrozmernú motiváciu“ každého vývinového javu; motiváciu *imanentnú* a *vonkajšiu*, vznikajúcu v antinómiách aktuálnej prítomnosti umeleckého literárneho diela a živej tradície a v antinómiách celkového kontextu mimoliterárnych javov.

Myšlienkou dvojrozmernej motivácie sa J. Mukařovský postavil jednoznačne proti takým koncepciám, ktoré hľadali v literárnom diele len jeho dokumentárnu hodnotu (napr. akou bola tzv. výrazová estetika).

Ako na to už poukázali niektoré interpretácie Mukařovského stanoviska, nové poňatie literárneho diela ako *sui generis* estetického objektu bolo umožnené rozpracovaním semiologických otázok umenia. V prednáške *Umění jako semiologický fakt*, prednesenej r. 1934 na Medzinárodnom filozofickom kongrese v Prahe,⁹ formuloval J. Mukařovský hlavné myšlienky poňatia umenia ako znaku. Širšie analyzoval tento problém v štúdiu *Genetika smyslu v Máchově poesii*. Svoju koncepciu postavil jednoznačne proti subjektivistickej a hedonistickej estetike, otvárajúc možnosti exaktného riešenia základných otázok estetiky, literárnej vedy i filozofie literatúry. Medzi tieto otázky patrí v prvom rade otázka vzťahu umeleckého literárneho diela k spoločenskej skutočnosti a otázka určujúcich dominant štruktúry literárneho vývinu.

Mukařovský poukázal na to, že adekvátna vedecká teória literatúry sa nemôže uspokojiť s predpokladom priamej sprostredkovanosti medzi literatúrou a mimoliterárnou skutočnosťou, stotožňovaním totality literárnej štruktúry len s jednou jej funkciou. Medzi štruktúrou literatúry a mimoliterárnej skutočnosti je nepriamy sprostredkujúci vzťah, ktorý vhodne vystihuje pojem znaku. Umelecké dielo, píše J. Mukařovský, ako každý znak „môže mať k veci, ktorou označuje, vzťah nepriamy, napríklad vzťah metaforický alebo jinak kosý, aniž proto přestává k této věci směřovat“.¹⁰

Umelecké dielo má z hľadiska spoločenského (vnímateľského) kontextu dvojakú funkciu: jednak funkciu *autonómneho znaku* a jednak funkciu *komunikatívneho znaku*. J. Mukařovský však chápe obe funkcie v dialektickej jednote, ktorej základom je teoretická požiadavka, že „znaku má byť porozumené rovnako jeho vysílatelom ako jeho prijímateľom“.¹¹ Teda tu nejde o antitetickú dichotómiu funkcií literárneho diela, ako interpretujú niektorí teoretici Mukařovského názor, ale o myšlienku intersubjektívnej adekvácie a komunikatívnej literatúry ako estetického objektu relatívne autonómneho a zároveň zakliesneného do sociálnej reality. Najväčšie prekážky literárnej komunikácie kládli práve tie teórie, ktoré nerespektovali uvedenú dialektiku literárneho

⁸ MUKAŘOVSKÝ, J.: Cestami poetiky a estetiky, Praha 1971, s. 11—13.

⁹ MUKAŘOVSKÝ, J.: Studie z estetiky, Praha 1971, s. 111—116.

¹⁰ Tamže, s. 113.

¹¹ Tamže, s. 112.

diela a mechanicky prenášali rôzne kauzálne kritériá z jednej oblasti skutočnosti do druhej.

Mukašovského hľadisko na literatúru ako na znak vo vyššie vymedzenom zmysle umožnilo literárnej vede i estetike vysvetliť vývin literatúry ako imanentný pohyb, ktorý sa však odohráva v stálom dialektickom vzťahu k vývinu ostatných oblastí kultúry a spoločenskej skutočnosti. Umožnilo pochopiť dejiny literárnych umeleckých diel v ich totalite ako formu kontinuálneho a diskontinuálneho dynamického procesu ľudskej konštitúcie v realite.

Vývinový pohyb v štruktúre literatúry charakterizoval Mukašovský ako zápas o funkciu dominanty vnútri štruktúry literárneho celku, pravda, zápas podmienený sociálnym kontextom literárneho útvaru, ale neredukovateľný naň. Aj keď literárny útvar má na prvý pohľad výrazne intersubjektívny komunikatívny význam, podmienuje to napr. subjektívny charakter jeho štruktúry, nie je komunikatívnym významom podstata estetickej účinnosti literatúry vyčerpatelná. Význam sujetu nie je v označovacom význame — zdôrazňuje Mukašovský — ale v tom, že je „jednotou zmyslu“, jednotou „spoločnej významovej výslednice“, nie mechanickou kópiou denotátu. „Umelecké dielo má charakter znaku. Nemôže byť stotožňované ani s individuálnym stavem vedomí svojho autora, ani ktoréhokoliv ze subjektívnych vnímačích toto dielo, ani s tým, čo sme nazvali »dielo—véc«. Existuje ako »estetický objekt«, jehož miestom je vedomí celé kolektivity.“¹² Organizujúcim činiteľom štruktúry „estetického objektu“ je „estetická funkcia“. Pojmom „estetická funkcia“ Mukašovský ešte viacej posilnil vývinovú teóriu literatúry. Pomocou tohto pojmu je možné vysvetliť dynamickú, historickú premenlivosť foriem estetického postoja človeka ku skutočnosti a prejsť k dialektickému chápaniu umeleckej tvorby ako jednej z foriem ľudskej predmetnej aktivity.

Mukašovského koncepcia literatúry ako vyvíjajúceho sa celku a ako znaku súčasne otvárala perspektívy širším analýzam štruktúry literárneho diela, ako aj analýzam odhaľujúcim entropické pramene estetickej hodnoty literatúry.¹³ Tvrdenie o autonómnosti umeleckého znaku nesmerovalo k popretiu vzťahu medzi umením, resp. literatúrou, a skutočnosťou, ale zdôrazňovalo ako špecifikum umenia vzťah medzi umením a skutočnosťou ako celkom.¹⁴

Hodnotu spomínaných pojmov Mukašovského poetiky pre súčasnú teóriu literatúry a filozofiu umenia vidíme v tom, že nastolil najpálčivejšie problémy literatúry, ktoré popri morfológických, ikonologických, axiologických a i. analýzach stoja dnes v popredí záujmu literárnej vedy, že navrhol ich exaktne premyslené riešenie.

Význam každého vedeckého riešenia je i v tom — ako sa v jednom rozhovore vyslovil akademik Jan Mukašovský — že je súčasne aj výzvou s otázkou pre nasledujúcu prácu. Vedecké dielo Jana Mukašovského je takouto trvalou výzvou.

Marta Zágoršková

¹² Tamže, s. 115.

¹³ Pozri CHVÁTÍK, K.: Estetika a poetika J. Mukašovského, Romboid 1971, č. 6, s. 4.

¹⁴ Pozri Rozhovor s J. Mukašovským, Impuls I, 1966, s. 814—818.